

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ FİKİR AKIMLARINDA KADIN VE EVLİLİK TARTIŞMALARI

Çiğdem ÜLKER*

Özet

II. Meşrutiyet döneminde ülkenin geneline hakim olan geçici özgürlük ortamı, toplumda sorun haline gelen bir çok konunun tartışılmasına da vesile olmuştur. Bu sorunlardan biri de, aile ve toplumda sosyal statüsünü kaybeden, köhneleşmiş geleneklerin kısırcasında hayatını idame ettirmeye çalışan kadının sorunudur. II. Meşrutiyet aydınları, toplumun sosyal dokusuna zarar veren bu soruna duyarsız kalmamış, mensubu oldukları fikir akımlarının penceresinden çözüm önerileri getirmeye çalışmışlardır.

Bu çalışmada ise dönemin basın mecralarını çoğunlukla meşgul eden, Osmanlı kadını toplumun gerisine iten nedenler, göricü usulü eş bulmanın sakıncaları, kadının evlilik içindeki konumunun ne olması gerektiği, birden çok kadınla yapılan evliliklerin gerekli olup olmadığı gibi sorulara cevap aranmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *II. Meşrutiyet Dönemi, Evlilik, Sosyal Yaşam, Osmanlı Kadını.*

Arguments About Women and Marriage in II. Constitutional Era İdea Movements

Abstract

During The II. Constitutional Era of Ottoman, the provisional freedom atmosphere all over the Empire led so many issues to be discussed which had been social problems so far. One of them was women's losing their social statuses and trying to survive under out dated traditions. The Intelligentsia of this period weren't insusceptible about this socially detrimental issue and tried to provide solutions through their ideological perspective.

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi.

In this study, the most pres occupying subject matters are tried to be analysed, e.g.; the reasons of Ottoman women's being isolated in society, inconvenience of blinddating,(arranged marriages) what should be the position of women in a marriage, are polygamy marriages requisite or not.

Key Words: *II. Constitutional Era, Marriage, Social Life, Ottoman Woman.*

Giriş

Tanzimat devri ile Osmanlı toplumunda resmiyet kazanan batılılaşma ve modernleşme çabaları, toplumu köklü bir değişiklikten geçirmiyorsa da, toplumun her kesimine ve her kurumuna yansımıştır. Osmanlı aile yapısı ve Osmanlı kadını da bu gelişmelerin dışında kalmamıştır¹. Özellikle Tanzimat aydınları toplumun geri kalmasının temel nedeni olarak kadının eğitimsizliği ve bunun sonucunda iyi bir anne ve eş olamayacağı, bulunduğu toplumun refahına katkı sağlayamayacağı hususunda kaygı duymuşlardır². Çünkü Tanzimat devri öncesinde kızlar sadece Sıbyan Mekteplerine gidebiliyorlardı. Kızlara daha fazla eğitim imkanı tanınmıyor, ya da kızlar için böyle bir eğitime ihtiyaç duyulmuyordu. Sadece idareci veya ulema zümresinden kişilerin kızları, ailelerinin desteği ile evlerinde özel ders alabiliyorlardı. Tanzimat idarecileri toplumdaki bu eğitim açığını kapatabilmek için Fransa'nın Durry Kanunu'ndan (1867) esinlenerek 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ni hazırlamışlardır. Bu nizamname ile kızlar için öğretmen okulu açılması, rüştiyelerin çoğaltılması kararlaştırılmıştır³. Tanzimat idarecileri kadının eğitilmesi ile daha bilinçli nesillerin yetiştirilmesini hedeflemişlerdir.

Tanzimat süreci ile başlayan kanunlaştırma hareketi, Osmanlı aile hukuku, mülkiyet hakkı ve evlenme gibi sosyal konularda da düzenleyici olmuştur. 2 Eylül 1881 tarihinde çıkarılan Sicil-i Nüfus Nizamnamesi'nin 23. maddesinde, Müslüman halk arasında şer'iyeye mahkemelerinden verilen izinle yapılan nikahları kıyan imamın evlenmeyi sekiz gün içinde nüfus memuruna

¹ İlber Ortaylı, "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu", **Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Hazırlayan: Halil İnalçık-Mehmet Seyidanlıoğlu, Phoenix Yayınları, 2006, Ankara, s.297.

² Ayşe Durakbaşı, **Halide Edip Türk Modernleşmesi ve Feminizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 97.

³ Bayram Kodaman, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 1988, s.55.

II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımlarında Kadın ve Evlilik Tartışmaları

bildirmesi şartı getirilmiştir⁴. Bu nizamname ile Tanzimat dönemi öncesinde kısılan nikahlarda yaşanan aksaklıkların önüne geçilerek kadınların hukuki hakları devlet garantisi altına alınmış oluyordu. Tanzimat idarecileri toprak mülkiyeti konusunda da kadın ile erkeği eşitleyici bir adım atarak 1858 Arazi Kanunnamesini⁵ çıkartmışlardır. Bu kanunname ile kız evlatların babalarından kalan toprakları erkek kardeşleri ile eşit olarak paylaşılması kabul edilmiştir⁶. Tanzimat dönemi basın ve edebiyat çevrelerinin eserlerinde ve makalelerinde geleneksel evlenme usullerindeki bazı aksaklıklar konu edinmeye başlanmıştır. Özellikle Şinasi “*Şair Evlenmesi*” piyesiyle görücü usulü ile eş bulmanın sakıncalarını esprili bir anlatımla hicvederek, topluma ayna tutmaya çalışmıştır⁷.

II. Meşrutiyet’in ilan edilmesiyle birlikte ülkenin genelinde hakim olan özgürlük ortamı basın rejimine de yansımış, farklı görüşleri temsil eden kişi ve gruplar, kendilerini en iyi ifade edebilecekleri alan olarak basını görmüşlerdir. Bu yüzden devrimden sonra Osmanlı basın hayatında adeta bir yayın patlaması yaşanmış, farklı dillerde ve farklı düşüncelerde yüzlerce gazete, mecmua, siyaset, mizah, kadın, edebiyat dergisi yayın hayatına girmiştir⁸. II. Meşrutiyet döneminde ülkenin kurtuluşu için çözüm arayışlarına giren Türkçülük, İslamcılık, Batıcılık gibi fikir akımları da kendi yayın organlarını çıkartarak fikir dergiciliği hususunda Osmanlı düşünce hayatının zenginleşmesine büyük katkı sağlamışlardır. Düşünce dergileri ülkenin içerisinde bulunduğu tüm sorunları yazarları aracılığıyla dergilerine taşıırken,

⁴ Yasemin Avcı, “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Döneminde “Otoriter Modernleşme” ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S.21, 2007, s.5. Ayrıca bkz: M. Akif Aydın, “Osmanlı Toplumunda Kadın ve Tanzimat Sonrası Gelişmeler”, **Sosyal Hayatta Kadın**, İslami İlimler Vakfı Ensar Neşriyat, İstanbul 1996 s. 151.

⁵ 1858 Arazi Kanunnamesi için bkz. Ömer Lütfü Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi”, **Türkiye’de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s.291-375; Orhan Çeker, **Arâzi Kanunnâmesi**, Ebru Yayınları, İstanbul, 1985; M. Macit Kenanoğlu, “1858 Arazi Kanunnâmesi ve Uygulanması”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.1, 2006, s.107-138.

⁶ Şefika Kumaz, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997, s. 51–52.

⁷ Şinasi, **Şair Evlenmesi**, Haz. Ömer Erdem, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul, 2000, s.32-33.

⁸ Oya Dağlar, “II. Meşrutiyet’in İlanının İstanbul Basını’ndaki Yansımaları (1908) ” **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Dergisi**, No:38, 2008, s.142. Ayrıntılı bilgi için bkz: Hıfzı Topuz, **II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s.82; Orhan Koloğlu, **Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2006, s.80-90.

Tanzimat dönemi ile gündem bulmaya başlayan kadın sorununa ise; toplumun iyileştirilmesi ve kültürel değerlerin gelecek nesillere aktarılması açısından “*İdeal Kadın*”, *İdeal Eş*”, “*İdeal Anne*” çerçevesinde mensubu oldukları fikir akımlarına göre yorumlar getirmişlerdir. Bu basın mecralarında yaşanan en şiddetli tartışmalar ise, çok kadınla yapılan evlilikler, görücü usulü eş bulma, aile hayatında kadının görev ve sorumluluklarının ne olduğu gibi konular üzerinde olmuştur. Zaman zaman Batıcılık ve İslamcılık akımına mensup aydınlar arasında kadın ve batılılaşma konusunda şiddetli fikir tartışmaları yaşanırken, Türkçülük akımı bu tartışmalarda iki akımı frenleyici bir rol üstlenmiştir.

A-) İslamcı Basında Kadın ve Evlilik Tartışmaları

1908 devriminin açtığı tartışma döneminin sorunlarından biri de toplumun temelini oluşturan aile müessesesi olmuştur. Bu devirde aile üzerine yapılan tartışmaların genel seyri kadının aile ve toplum içindeki konumu üzerinden yapılmıştır. Osmanlı kadının sınırlı bir sosyal bir yaşantısı olmasına rağmen onun aktif olduğu tek alan aile hayatıydı. Bu nedenle kadının manevi gelişimindeki aksaklık, toplumun varlığının devam etmesinde önemli görevler yüklenen aile müessesine yansıtacaktır.

II. Meşrutiyet dönemi Batıcılık akımının radikal kanadı, Osmanlı toplumundaki sosyal çöküntünün temel sebebini kadının çağın gerisinde bir yaşam sürmesine bağlamışlardır. Onlara göre kadının toplumda böyle bir vaziyette bulunmasının sorumlusu dindir. Bu vaziyetin sürüp gitmesini sağlayanlar ise din adamlarıdır⁹. Konunun İslam’ı hedef alır bir tarzda gündeme getirilmesi İslamcılık akımının düşünürlerini harekete geçirmiştir. Onlar, modernleşme çabası içinde kadına sağlanacak hakların aslında İslamiyet’in kaynağında olduğunu ispata çalışmışlar, kitap ve sünnete dayalı asr-ı saadet hayatını örnek göstermişlerdi¹⁰.

İslamcı aydınların yaptığı savunmanın temellerini anlayabilmek için cahiliye devrindeki Arap kadınının aile ve toplum içindeki konumunu esas almak daha objektif bir yaklaşım olacaktır. İslamiyet’ten önce cahiliye devrinde Arap kadını, toplumun değersiz bir üyesi olarak kabul edilmiş,

⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.444.

¹⁰ Ayşegül Eskikurt, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Modernleşmesinin Kadınla İlgili Ayetlerin Yorumlarına Yansıması*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007, s. 126.

II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımlarında Kadın ve Evlilik Tartışmaları

erkeklerin egemenliğinde en kötü şartlara maruz bırakılmıştır¹¹. Kuran-ı Kerim, Arap toplumunda bir kız çocuğunun dünyaya geldiğinde ailesi tarafından karşılaşıcağı durumu şu şekilde açıklamıştır: “*Onlardan biri kız ile müjdelendiği zaman öfkelenmiş olarak yüzü kapkara kesilir. Kendisine verilen müjdenin kötülüğünden dolayı kavminden gizlenir. Şimdi o çocuğu zillet ve horluğa katlanarak saklayacak mı? Yoksa toprağa mı gömecek? Dikkat edin verdikleri hüküm ne kötüdür.*”¹² Ayet-i kerimeden de anlaşılacağı gibi Arap toplumunda kız evlada sahip olmak utanç verici bir durum olarak kabul edilmiştir. Şemseddin Günaltay’a göre o günkü Araplar, çadırın içindeki kadın ile çadırın direğine bağlanan devenin arasında çok az bir fark görüyorlardı¹³. Ancak asalet, mal mülk sahibi ailelerin kızları, eşleri yoksul hür kadınlara ve cariyelere göre nispeten toplumda daha çok değer görmüştür¹⁴. Cahiliye dönemindeki kadının sosyal yaşamdaki değersizliği, evlilik yaşamına da yansımıştır. Kadını rencide eden çeşitli nikah şekillerinin yanında, yapılan evliliklerde kızların fikri dahi alınmamıştır¹⁵. Bunun yanında evlenecek kızın, mehir¹⁶ hakkını da babası ya da babasının olmadığı durumda

¹¹ Afet İnan, **Tarih Boyunca Türk Kadının Hak ve Görevleri**, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul 1975, s. 29.

¹² Nahl 16 / 58-59.

¹³ Şemseddin Günaltay, **İslam Öncesi Araplar ve Dinleri**, Ankara Okulu Yayını, Ankara, 1997, s.117.

¹⁴ Ramazan Altıntaş, “Cahiliye Arap Toplumunda Kadın”, **Diyanet İlmî Dergi**, C.37, S.1, Ankara, 2001, s.64.

¹⁵ Cahiliye döneminde erkekler dilediği kadar eş ile evlenebilirdi. Mekke seçkinlerinden bazılarının cariyelerden hariç, on’dan fazla hanımının var olduğu bilinmektedir. Örfün şekillendirdiği bu durum cahiliye Arap toplumunda hiçbir zaman yadığanan bir gelenek sayılmazdı. Cevad Ali, **El-Mufassal fi Tarihi’l -Arab Kable’l-İslâm**, C.4, Bağdat, 1993, s.634-35; Ramazan Altıntaş, “Cahiliye Arap Toplumunda Kadın” **Diyanet İlmî Dergi**, C.37, S.1, 2001, s.76. Yapılan nikah şekilleri için bkz: Cevad, Ali, a.g.e., s.629-635; Ramazan Altıntaş, a.g.m, s. 74-75; Ramazan Altıntaş, **Bütün Yönleriyle Cahiliye**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2007, s.207-208; Mustafa Öztürk, “Kur’an’ın Anlaşılması Açısından Kur’an Öncesi Mekke Toplumu” **8. Türkiye Tefsir Akademisyenleri Buluşması**, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Başkanlığı-İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı-Kültür Müdürlüğü, 1-3 Temmuz-2011, s.238-252; Adnan Demircan, “Cahiliye ve Hz. Peygamber Döneminde Çok Kadınla Evlilik”, **İstem**, S.2, 2003, s. 17.

¹⁶ Sözlükte mehir (mehr) ücret anlamına gelmektedir. Evlenme sırasında veya öncesinde evlenecek erkeğin kız tarafına belirli bir para yahut mal verme uygulamasının muhtelif dinlerde oldukça eski bir geçmişi vardır. Cahiliye döneminde mehir evlenecek kızın velisine ödenir, kadın mehirden bir pay alamazdı. İslam’ın doğuşundan sonra Kuran-ı Kerim de kendileriyle evlenen kadınlara mehirlerinin verilmesi gerektiği belirtilmiş (Bakara 2/236-237; Nisa4/4-24-25; Maide 5/5) hadislerde de mehirle ilgili fihhi hükümlerin ayrıntıları yer

kızın en yakın erkek akrabası kullanmıştır¹⁷. İslamiyet'in kabul edilmesiyle birlikte eski adetler kaldırılmış; kadın, toplumun esaslı bir üyesi olarak kabul edilmiştir. Evlilik kurumu içinde ise kadın; yeni sosyal ve ekonomik haklara kavuşmuş, cahiliye döneminde kadının velisine ödenen mehir hakkı, İslamiyet ile birlikte kadının bizzat kendisine yapılan bir ödeme şeklini almıştır¹⁸. İslamiyet, çok kadınla evlilik hususunda da sınırlamaya giderek, nikahlı eş adedini dörde indirmiş ve bunlar arasında adaletin korunmasını şart koşmuştur¹⁹. Cahiliye döneminde erkeğin gölgesinde kalan kadın İslami esaslara göre aile şerefinden ve cinsi ahlaka riayetten erkek ile aynı derece de sorumlu tutulmuştur²⁰. Arap toplumunda, İslamiyet'in doğuşu ile birlikte kadın en başta aile müessesinde değer kazanmış, erkek ile beraber aileyi tamamlayan bir unsur olarak görülmüştür. Buradan hareketle İslamcı yazarlardan Mehmed Fahreddin, İslamiyet'in kadına, aile ve toplum içinde hiçbir hak tanımadığını ileri süren Batıcılık akımı mensuplarına cevaben; İslamiyet'in kadınlara gereken bütün hakları bundan yüz yıllar önce verdiğini, ancak Batı'dan ithal edilen zehirli fikirlerle toplumsal hayatı düzenlemeye çalışmanın bu toplumu temelden mahvedecek bir düşünce olduğunu belirtmiştir²¹.

İslamcı aydınlar evlilik akdini toplumun refahı için atılan önemli bir adım olarak değerlendirmişlerdir. Öyle ki beşeriyetin en yüksek medeniyet noktasına ulaşması, aile bağlarının sağlamlığından geçmektedir. Dolayısıyla aile hayatının yok olması toplum hayatının da yıkımı demektir²². Toplumun ve beşeriyetin ilerlemesi için bu denli önemli olan evlilik akdinin kadın ve erkeğin üzerine yüklediği bazı sorumluluklar vardır. Kuran-ı Kerim bu sorumluluklarda kadın ve erkeği eşitleyerek “*Kadının erkek için bir elbise,*

almış; ayrıca evlenmeyi zorlaştıracak tarzda mehir miktarında aşırıya kaçılmaması öğütlenmiştir. Mehmet Akif Aydın, “Mehir”, **İslam Ansiklopedisi**, C.28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s.389.

¹⁷ Şemseddin Günaltay, “İslam'dan Önce Araplar Arasında Kadının Durumu, Aile ve Türlü Nikâh Şekilleri”, **Marife Dergisi**, S.3, 2001, s.193.

¹⁸ Saliha Okur Gümrukçüoğlu, “İslam Aile Hukukunda Kadının Mehir Hakkına Toplumun Bakış Açısı Üzerine Bir Değerlendirme”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.17, S.4, Ankara, 2013, s.228.

¹⁹ Afet İnan, **a.g.e.**, s.30

²⁰ **A.g.e.**, s.58.

²¹ Mehmed Fahreddin, “Feminizm Meselesi 1”, **Sebilü'r Reşad**, C.8, S.195, 17 Mart 1328 / 30 Mayıs 1912, s. 235-36.

²² Musa Kazım, “Hürriyet-Musavat” **Sırat-ı Müstakim**, C.1S.5, 11 Eylül 1324/ 24 Eylül 1908, s.68. Ayrıca bkz, Ayşegül Eskikurt, **a.g.t.**, s.77.

II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımlarında Kadın ve Evlilik Tartışmaları

*erkeğin de kadın için bir elbise olarak yaratıldığı*²³ buyrulmaktadır. Nasıl ki elbiseler mahremiyetimizi örtmekte ise çiftlerde birbirinin eksikliklerini tamamlamak ve birbirinin mahremiyetini gizlemekle sorumlu tutulmuştur. İslam dininde çeşitli gerekçelerle evliliği özendirmek için, gerek ayet-i kerimelerin gerekse hadis-i şeriflerin vasıtasıyla evliliğin toplum ve kişiler için hayırlı bir durum olduğu belirtilmiştir: “*Kendileri ile huzur bulasınız diye sizin için türünüzden eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet var etmesi de O'nun varlığının ve kudretinin delillerindendir. Şüphesiz bunda düşünen bir topluluk için ibretler vardır*”²⁴ diye buyrulmuştur. Yukarıdaki ayet-i kerimeden de anlaşılacağı üzere İslam dininin emrettiği evliliğin temelinde çiftler arasında sevgi, saygı, merhamet ve hoşgörü gibi faziletlerin olması aranan şartlardandır. Çünkü zevce ve zevce evlilik öncesinde birbirine iki yabancıdır. Bu iki yabancıyı birbirine bağlayan en önemli bağ ise muhabbetir²⁵.

Sırat-ı Müstakim Dergisi yazarlarından Musa Kazım, evlilik yaşına gelmiş gençlerin İslam hukukuna göre izlemesi gereken yolu şu şekilde özetlemiştir: “*Evlenmeye istekli olan bir adamın önce evlenmeye istekli olduğu kız veya kadına mehir, nafaka, meskene, aile teşkiline ve kocalık haklarına tamamıyla ifaya gücü tahakkuk etmeli ve iki taraf birbirini beğenmelidir. Bunlar tahakkuk ederse evlenmeli, tahakkuk etmediği takdirde evlenmekten kaçınıp evlenme işinin dayandığı şeyleri tahsil edecek ve şartlarını ikmal eyleyecek sebeplere tevessül eylemeli, sonra da yine dengi olduğu bir kız veya kadınla evlenmelidir.*”²⁶ Evlilik akdinde aranan şartlardan biri de erkeğin nesepte malda, dinde, sanatta (meslekte) ve hürriyette, kadına müsavi (denk) olmasıdır²⁷. Bu denklik hususlarından en önemlisi ise evlenen kişilerin ahlaki olgunluğu ve edindikleri terbiyenin birbirlerine denkliğidir. Evlenecek çiftler arasında bu denklik gerçekleştiği vakit; evliliği kolaylaştıran, çiftler arası muhabbeti arttıran, karşılıklı sorumlulukları basite indirgeyen bir kolaylık

²³ Bakara 187/3.

²⁴ Rum 30/21.

²⁵ Musa Kazım, “Hürriyet ve Musavat” **Sırat-ı Müstakim**, C.1, S.3, 28 Ağustos 1324 / 10 Eylül 1908, s.36.

²⁶ Musa Kazım, “Hürriyet ve Musavat”, **Sırat-ı Müstakim**, C.1, S.6, 18 Eylül 1324 / 1 Ekim 1908, s.94.

²⁷ Ekrem Buğra Ekinci, “Osmanlı Hukukunda İzinname ile Nikah”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.1, S.2, İstanbul, 2006, s.43.

olacaktır²⁸. İslamcı düşünürler evliliği ibadet olarak değerlendirmişlerdir. Çünkü evlilik akdi ile eşler birbirinden istifade ederek toplumda gayrı ahlaki durumların ortaya çıkmasına mani olacaklardır²⁹. Böylece doğacak olan nesiller soy ve nesep belirsizliği yaşamaksızın aile sıcaklığı içerisinde geleceğe daha güvenle bakabileceklerdir.

İslamcı düşünürlere göre aile içerisindeki kadının görevi; bir erkeğe eş olup, birkaç çocuk doğurup, onları terbiye etmekle sınırlıdır. Aksi takdirde kadın, cinsiyetinin gerekliliğini yerine getirememiş sayılırdı. Çünkü kadın ruhen ve bedenen bunun için yaratılmıştır³⁰. Bu görevin öneminden dolayı kadının bütün ihtiyaçları kocası tarafından karşılanmalıdır. Zira erkeğin böyle ağır bir sorumluluk altında bulunması da kadının erkeğe itaatini gerektirecektir³¹. Ancak II. Meşrutiyet döneminin getirdiği özgürlükçü ortam Osmanlı kadının, aile içerisindeki itaatkar konumunu sorguladığı, toplum içerisinde hak ve hürriyet arayışlarının gündeme geldiği bir dönem olmuştur. İslamcılık akımının önde gelen temsilcilerinden Sait Halim Paşa, kadınların içinde bulunduğu bu durumu şu şekilde eleştirmiştir: “*Evlenen kadın kocasının amirliğini tanımak istemediği gibi, genç kız da ebeveyninin vesayetine tahammül edemiyor. Kadınlar artık hür olmak, istedikleri gibi hareket etmek, yaptıkları şeyler için kimseye hesap vermemek arzusu ile doludurlar.*”³² Ona göre bu haksız istek ancak kadınların erkekler gibi sosyal vazifelerin yerine getirilmesinin karşılığı olarak haklı bir isteğe dönüşebilirdi³³.

II. Meşrutiyet döneminin gündemini meşgul eden konulardan biri de Osmanlı aile yaşantısında çokeşliliğin (teaddüd-ü zevcatın) meşruluğu ve bu çokeşlilik içerisinde kadının konumunun geniş kitleler tarafından tartışılmasıdır. Özellikle Avrupa kamuoyu çokeşlilikten ötürü Osmanlı aile hayatı içerisindeki kadının hiçbir hakka sahip olmadığını düşünerek, Osmanlı erkeğini zevk-ü sefaya meyilli bireyler olarak tanımlamışlardır. Fakat seçkin bir Avrupalı olarak Osmanlıya yaptığı ziyaretler ile tanınan Lady Montegu,

²⁸ Mehmet Akif, “Kadın Erkekten Kaçmalı mı?”, **Sırat-ı Müstakim**, C.1, S.10, 14 Teşrin-i Evvel 1324 / 27 Ekim 1908, s.159

²⁹ Musa Kazım, “Hürriyet ve Musavat”, **Sırat-ı Müstakim**, C.1, S.5, 11 Eylül 1324 / 24 Eylül 1908, s.68.

³⁰ Ferid Vecdi “Müslüman Kadını”, **Sırat-ı Müstakim**, C.1, S.19, 18 Kanun-ı Evvel 1324 / 31 Aralık 1908, s.303.

³¹ Mehmet Akif, **a.g. m.** s.157.

³² Sait Halim Paşa, **Buhranlarımız**, Tercüman Yayınları, İstanbul, 197?, s.135.

³³ A.g.e. s.136.

II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımlarında Kadın ve Evlilik Tartışmaları

gözlemleriyle bu durumu yalanlamıştır: “Müslüman Osmanlı ailesinin çokeşli bir düzene dayandığı yaygın bir kanaattir. Fakat yanlıştır. Osmanlı cemiyetinde poligami denen çokeşli evlilik ne gayri ahlaki, nede gayri kanuni bir durumdur, ama hoş karşılanmaz.”³⁴. Lady Montequ’nun gözlemlerinden, Osmanlı toplumunda çokeşli evliliğe mani olacak ne ahlaki nede hukuki bir yaptırım olmamasına rağmen cemiyet tarafından hoş karşılanmadığını anlıyoruz. Dolayısıyla bu uygulama toplumun yüksek zümreli tabakası dışında fazla rağbet görmemiştir. Ancak bu tür evliliklerin varlığının tartışılır olması bile Osmanlı kadının sosyal konumunu rencide etmiştir.

Meşrutiyet dönemi İslamcı düşünürlerin bir kısmı, birden çok kadınla evliliğin faziletlerinden söz ederek bu evlilik şeklinin gerekliliğine inanmışlardır. Bu düşünürlerin diğer bir kısmı ise, bu uygulamanın topluma bir fayda sağlamadığından çokeşliliğin kaldırılabilceğini, İslam dininde bunu engelleyici kurallarının olmadığını savunmuşlardır³⁵. Çokeşli evliliğin gerekliliğine inanan İslamcı düşünürlerin görüşleri değerlendirildiğinde, bu tür evliliklerin iki durumda meşru olduğunu belirtmişlerdir. Birincisi, nesillerin devamını sağlayan tenasülün (üremenin) olmadığı evliliklerde çokeşliliğe gidilebilirdi. Çünkü neslin kesilmesi o kimseler hakkında bir zarar olduğu gibi, beşeriyet içinde büyük bir zarardır. Şüphesiz ki bir milletin yükselmesine en büyük dayanak nüfusun çokluğudur. Çokeşliliğin meşru olduğu diğer durum ise, iffetin korunmasıdır. Tek eşli bir evlilikte kadın bir hastalığa yakalanır ve bu hastalık uzun zaman sürerse, erkek yaratılmışlığının gereğini yerine getiremez ve haram yollara düşerek ailenin dağılmasına neden olabilirdi. Bu gibi durumlarda çokeşli evlilikler meşru olarak görülebilir ve toplumda teşvik edilebilirdi³⁶. Fakat çokeşli evliliklerde aranan en önemli şart, eşler arasında adaletin sağlanabilecek olmasıdır. İslam dini bu konuda Müslüman erkeklere şu ayeti kerime ile yol göstermiştir: “*Eğer adaleti*

³⁴ İlber Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, Pan Yayınları, İstanbul, 2001, s.89.

³⁵ Şefika Kurnaz, **II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını**, Milli Eğitim Yayınları. Eğitim Dizisi, İstanbul, 1996, s.43.

³⁶ Musa Kazım, “Hürriyet ve Müsavat”, **Sırat-ı Müstakim**, C.1, S.4, 4 Eylül 1324 /17 Eylül 1908, s.52-53. Ayrıca bu konu hakkında bkz: Mehmet Fahreddin, “İza lem testeh fenna mâ şî’te”, **Sırat-ı Müstakim**, C.7, S.158, 1 Eylül 1327/14 Eylül 1911, s.28; Dilşen İnce Erdoğan, **Sırat-ı Müstakim, Sebülü’r-Reşat Dergisi’nin Kadına Bakışı**, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2001, s.56; Dilşen İnce Erdoğan, “II. Meşrutiyet Dönemi Toplumsal Kültür Anlayışı İçinde Kadın Olgusu ve Tesettür Meselesi”, **3. Uluslararası Bir Bilim Kategorisi Olarak “Kadın”: Edebiyat, Dil, Kültür ve Sanat Çalışmalarında Kadın Sempozyumu**, Konya, 2010, s.545-554.

*gözetememekten korkarsanız, o zaman bir tane ile veya elinizin altındakiyle, sahip olduğunuz cariye ile yetinin. Doğruluktan ayrılmamak için bu daha elverişlidir*³⁷. Bu İslami kurala göre erkek, önceki eşine ne alırsa ötekine de almak, birinin yanında ne kadar kalırsa diğersinin yanında da o kadar kalmak, her kadının hakkını teslim etmek gibi mesuliyetlerle donatılmıştır³⁸. Bu tür evliliklerde adalet mefhumu o kadar hassastır ki, eğer erkek kadınlar arasında birini diğersine tercih ettiği vakit, öbürünü bu durum gücendirecek, kocasına karşı hiddetlenecektir. Böylece eşler arasında muhabbet azalacak, ailenin devamı fenalaşacaktır³⁹. İslam dini aile içerisinde böyle durumların yaşanmaması için konuyu bir adım daha ileriye taşıyarak, kadının hakları erkeğin iradesinden çıkartılarak, şeriat kurallarının güvencesi altına alınmıştır⁴⁰.

Aksekili Ahmet Hamdi'ye göre İslamiyet evlilik konusunda erkekleri üçe ayırmıştır: Fakir erkeklerin kadına bakması mümkün olmadığından evlenmesi bile uygun değildir. Bunlara şehvetlerini önleyebilmeleri için oruç tutmaları önerilir. Orta halli erkekler sadece bir kadına bakabilecekleri için tek kadınla evlenebilirler. Zengin erkekler ise adaletli olmak şartıyla birden çok kadınla evlenebilirlerdi⁴¹. Bu yüzden çokeşli evlilikler Osmanlı toplumunun ancak yüksek gelirli zümresinde görülebilirdi.

İslamcı akımın ılımlı kanadından olan Mansurizade Mehmet Said ise çok kadınla evlilik uygulanmasının topluma hiç bir fayda sağlamadığını, bu uygulamanın kamu otoritesi tarafından yasaklanabileceğini savunmuştur. Ona göre din, sadece iman ve ibadet sahalalarında belirleyici olup, siyaset hukuk ve iktisat gibi sahalara karışmaması gerektiğini belirtmiştir⁴². Fatma Aliye Hanım'a göre ise İslamiyet'te birden çok kadınla evlenmenin zorunluluk olmadığını, buna ancak bazı özel şartlarda izin verilebileceğine kanat getirmiştir. O, çok kadınla evliliğin fuhşu önleyen bir faktör olduğuna

³⁷ Nisa 4/3.

³⁸ Mustafa Sabri, "Teaddüd-ü Zevcat", **Beyan'ül-Hak**, C.1, S.11, 1 Kanun-ı Evvel 1324 / 14 Aralık 1908, s.227.

³⁹ Aksekili Ahmet Hamdi, "İslamiyet'te Teaddüd-ü Zevcat", **Sebilü'r Reşat**, C.11, S.284, 6 Şubat 1329 / 19 Şubat 1914, s.381.

⁴⁰ Mustafa Sabri, **a. g. m.**, s. 228.

⁴¹ Şefika Kurnaz, **a.g.e.**, s.44.

⁴² Abdullah Kahraman, "Mansurizade Said'in Klasik Fıkıhçılara Yönelttiği Bazı Eleştiriler", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi e-Dergisi**, C.5, S.1, 2001, s.4-5.

II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımlarında Kadın ve Evlilik Tartışmaları

inanmamış, bu konunun tamamıyla erkeğin karakterine bağlı bir durum olduğuna vurgu yapmıştır⁴³.

Meşrutiyet dönemi basın mecralarında tartışılan bir diğer konu ise görücü usulü yapılan evliliklerdir. İslamcı düşünürlerden Ferid Vecdi, görüşüp tanışarak evlenmenin boşanmanın önüne geçecek bir uygulama olmadığını, öyle olsaydı Avrupa ülkelerinde bu denli boşanma vakasının görülmeyeceğini vurgulamıştır⁴⁴.

B-) Batıcı Basında Kadın ve Evlilik Tartışmaları

Batıcı düşünürler toplumun temel taşı olan aile kurumunu, devletlerin milletlerin ilerlemesi ve gelişmesinde en temel unsur olarak değerlendirmişlerdir. Batıcılık akımının önde gelen temsilcilerinden Celal Nuri'ye göre, aile ne kadar sağlam ve sarsılmaz esaslara dayanırsa millet de o derece kuvvetli olacaktır⁴⁵. Çünkü her aile, ait olduğu medeniyetin gelişmişliğinin küçük birer kopyasıdır. Celal Nuri'ye göre esaslı bir medeniyet iki yönlü olmalıdır: *“Dünyada erkekleri ilerlemiş olup da kadınları geri kalmış hiçbir millet yoktur”*. Dolayısıyla Türkler ve bütün Müslümanlar Batı medeniyeti karşısındaki bu geri kalmışlıktan kurtulmak istiyorlarsa her şeyden önce kadını eğitime dahil etmelidirler⁴⁶. Öyle ki; eğitilmiş, iyi bir terbiyeden geçmiş kadınlar kendine benzeyecek nesiller yetiştirerek cihana en büyük armağanı sunmuş olacaklardır⁴⁷.

Osmanlı toplumunda ise eğitimsiz bırakılan Müslüman kadınlar içinde buldukları cehaletin farkında bile değildiler. Onlar adeta toplumun ikinci sınıf vatandaşı olduklarını kabullenmişlerdi. Kadınlar tarafından kanıksanılan bu durum evlilik kurumunda da kendini göstermektedir: *“Müslüman bir kadın evlenmekle temel haklarından hiç birini kaybetmez, malını, mülkünü olduğu gibi tasarruf ve hibe edebilirdi. Kocasının malı ve serveti müsait ise evladının terbiyesi için, sütanne bile tutabilir ve şerri hakkı buna izin verirdi.*

⁴³ Mübeccel Kızıltan, Tülay Gençtürk, **Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Evrakı Kataloğu-I**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1993, s.5.

⁴⁴ Ferid Vecdi, “Müslüman Kadını”, **Sırat-ı Müstakim**, C.1, S.17, 4 Kanun-ı Evvel /17 Aralık 1908, s. 270.

⁴⁵ Yusuf Doğan, **Celal Nuri İleri'nin Dini ve İctimai Hayata Bakışı**, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s.105.

⁴⁶ Celal Nuri İleri, **Kadınlarımız**, Matbaa-ı İctihad, İstanbul, 1915, s.13.

⁴⁷ Abdullah Cevdet, “Kadınlarda Gaye-i Hayat”, **İctihad**, C.3, S.28, 1 Ağustos 1327 / 14 Ağustos 1911, s.799.

Kadınların geçimleri ise kocalarından mesuldür. Kocaları yoksa babaları, kardeşleri mecburdur. Durum böyle iken, genellikle Osmanlı memleketlerinde Müslüman kadınların hayatı medeni bir adamı üzecek ve hamiyetli ve akıllı bir Müslüman'ı yaralayacak derecede fenadır, sefildir. Oysa bir İngiliz kadını evlendiği zaman malına ve mülküne sahip olamaz, kocasının görüş ve rızası olmadıkça kendi miras malını da alamaz, satamaz hibe edemez. Dini ayın ve üzerine evlenmişse boşanma ile kocasının zulüm ve baskısından kurtulamaz. Buna rağmen İngiliz kadını kendi toplumunda Müslüman kadından çok daha itibar ve saygı görmektedir. Diğer milletlerin kadınlarından daha bahtiyar bir hayat sürmektedirler⁴⁸. Anlaşılan odur ki, İslam dini Müslüman bir kadına gerekli hak ve imtiyazları tanımış olmasına rağmen Osmanlı toplumunda bu hak ve imtiyazları kullanabilecek ehliyet ve bilince sahip kadınların olmayışı, onların eğitimsizliğinin göstergesidir.

Baticı düşünürler, Osmanlı toplumunda uygulama alanı bulan görücü usulü ve çekeşli evliliklerden de şikayetçidirler. Onlara göre görücü usulü evlilikler dünyanın en gülünç maskaralığıdır. Çünkü pazardan pırasa alırken dahi görüp seçme hakkımız varken, ömrümüzü geçireceğimiz, çocuklarımızı yetiştirip terbiye edeceğimiz zevcelerimizi alırken görme hakkımızın olmadığından dem vurmışlardır. Tahsin Nahit, Osmanlı toplumunda gelenek haline gelen görücü usulü evliliklerin İslam dininin bir kaidesi olmadığını, Peygamber Efendimizin de (s.a.v.) böyle evlilikler yapmadığını belirterek, bu tarz evliliklerin İslam dininin geleneklerinden gibi göstermenin utanç ve hakareti gerektiren bir adet olduğunun altını çizmiştir⁴⁹. Kılıçzade Hakkı Bey'e göre evlenecek olan gençler; velilerinin refakatinde, kendilerine denk olmak suretiyle, birbirlerini görüp beğenerek toplumsal hayata karışmalıdırlar. Ancak bu suretle genç çiftler milli vazifeleri için paylarına düşen sorumluluğu yerine getirebileceklerdir. Böylece herkes gördüğü incelediği beğendiği seçtiği ile evlenmek fırsatını bulduğundan geçimsizlik ortadan kalkarak, boşanma yoluna gidilmeyecektir⁵⁰.

⁴⁸ Rıza Tevfik, "Kadın Meselesi Etrafında", **İctihad**, C.4, S.94, 20 Şubat 1329 / 5 Mart 1914, s.2099.

⁴⁹ Tahsin Nahit, "Kadınlarımız", **İctihad**, C.4, S.70, 4 Temmuz 1329 / 17 Temmuz 1913, s.1535. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz: Şefika Kurnaz, **a.g.e**, s.42.

⁵⁰ Mustafa Gündüz, **İctihad'ın İctihadi**, Lotus Yayınları, Ankara, 2008, s.226. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kılıçzade Hakkı, "Pek Uyanık Bir Uyku", **İctihad**, C.4, S.55, 21 Şubat 1328 / 6 Mart 1913, s.1226-1228.

II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımlarında Kadın ve Evlilik Tartışmaları

Batıcı düşünürlerin rahatsızlık duyduğu diğer bir uygulama ise birden fazla kadınla yapılan çokeşli evliliklerdir. Kılıçzade Hakkı, Osmanlı memleketinde bu uygulamanın toplumsal sorunlara neden olarak, kadınları isyana, erkekleri ise suistimale sevk ettiğini belirtmiştir. Ona göre bu uygulama medeni toplumlarda görülmemesi gereken bir evlilik şeklidir, çünkü beraberinde aile içinde isyanı ve boşanmaları meydana getirecektir. Zaten çağın gerek hukuki kuralları gerekse eğitilmiş terbiyeli gençleri bu uygulamaya ihtiyaç duymayacaktır. Fakat toplumda çokeşliliği men edecek bir kanun olmadıkça ahlakı zayıf erkekler, cahil babalar, fakir aileler ve evde kalmış kızlar var oldukça çokeşli evlilik uygulanmaya devam edecektir. Kılıçzade Hakkı'nın evlilik hususunda dikkat çektiği bir diğer konu ise evliliğe giden yolun aşk ve sevgi tohumlarıyla yeşermesidir. Bu da ancak genç çiftlerin birbirini görüp tanıyarak birbirleri ile hissi muhabbetler kurarak meydana gelecektir. Böyle evliliklerde hem çokeşliliğe ihtiyaç duyulmayacak hem de sağlıklı nesiller meydana gelip o nesillerin saadeti için hırs ile çalışılıp toplumun devamlılığı sağlanacaktır⁵¹.

Kılıçzade Hakkı ve onun gibi çokeşli evliliklere karşı çıkan Batıcılık akımına mensup yazarların aksine, bu konuda İslamcılık akımına mensup yazarlara yakın görüş bildiren isimler de mevcuttur. Bunlardan biri de Rıza Tevfik'tir. Ona göre çok kadınla evlenme dini olmaktan ziyade toplumsal hayat ile ilgili bir zarurettir. İslam dininin bu konu hakkında herhangi bir zorlayıcı hükmü yoktur. Bu tür evliliklerde uzun süre devam eden savaşların, dini ayetlerden daha çok etkisi vardır⁵².

Batıcılara göre ideal evlilik; nüfus memuru önünde, resmi tanıkların şahitliğinde, yasaların buyurduğu şekilde gerçekleştirilmesiyle meşruluk kazanabilirdi. Ayrıca Celal Nuri, Müslüman toplumlarda görülen küçük yaştaki gençlerin evlenmelerini sakıncalı bularak, Avrupa yasalarında olduğu gibi, evliliklerde yaş sınırlamasının anayasanın garantisi altına alınması gerektiğini vurgulamıştır⁵³.

⁵¹ Kılıçzade Hakkı, "Teaddüd-ü Nikah, Teaddüd-ü Zevcat", **Hürriyet-i Fikriye**, S.9, 3 Nisan 1330 / 16 Nisan 1914, s.14-16.

⁵² Rıza Tevfik, **a.g. m.**, s.2097.

⁵³ Celal Nuri İleri, **a.g.e.**,s.127.

C-) Türkçü Basında Kadın ve Evlilik Tartışmaları

II. Meşrutiyet döneminin basın gündemini belirleyen fikir akımlarından biri de Türkçülük düşüncesidir. Bu düşünce akımı, dönemin Türk milliyetçiliğine kimlik kazandırdığı gibi hayatın hemen hemen bütün alanlarında tartışılan konulara kendi penceresinden çözüm önerileri getirmeye çalışmıştır. Bu nedenle Türkçülük akımının önderleri, II. Meşrutiyet'in güncel sorunları içerisinde bulunan kadının sosyal konumunun iyileştirilmesi ve toplumun Türklükle bağdaşmayan ananelerinden ayrıştırılması için toplumun ıslahını zorunlu görmüşlerdir. Sosyal ve toplumsal çöküntünün eşliğinde olan tüm milletler gibi Osmanlı toplumu da ıslaha beşeriyetin temeli olan kadından başlamalıdır. Çünkü tarihi süreç içerisinde milletlerin güçlenme ve zayıflama sebeplerini genellikle kadın hazırlamıştır. Medenileşme yolunda kadın ihmal edildiğinde ise bütün çabalar boşa gidecektir⁵⁴.

Türkçülük akımının ideologlarından Ziya Gökalp, toplumun her alanında meydana gelecek olan ulusal hareketlerin birbirini tamamlar nitelikte olması gerektiğini ve bu sayede ulusal devrimi meydana getirebileceğini ifade etmiştir. Aile hayatı ve kadın da bu uluslaşma süreci içerisinde gereken şekilde düzenlenmelidir. Çünkü Osmanlı toplumundaki yozlaşmanın temel kaynağı mekteplerin fenalığından ziyade aile teşkilatının kötülüğüdür⁵⁵. Türk ailesinin bu fenalıktan kurtulmasının başlıca yolu ise sosyal ve toplumsal alanda köhneleşmiş alışkanlıkları barındıran eski hayatı terk ederek; iktisadi, ailevi, felsefi, ahlaki, hukuki ve siyasi hususiyetlerle “*Yeni Hayatı*” yeni bir yaşayışı kabul etmekle mümkün olacaktır. Yeni hayatın inşasından doğacak maddi ve manevi tüm değerler ise “*Yeni Kıymetleri*” meydana getirecektir. Yeni hayattan anlaşılması gereken, zamanın gerektirdiği bir yaşam tarzından ziyade İslamiyet'ten önceki Türklerin milli hayatını tesis edebilmektir. Zira o zaman Osmanlı'nın milli medeniyeti Avrupa medeniyetine ilham verecektir⁵⁶. Dolayısıyla Osmanlı aile yapısının ihtiyaç duyduğu medenileşme gereksinimlerinin tümüne birebir cevap verecek olan Avrupa medeniyetinden ziyade eski Türklerin aile hayatıdır. Eski Türklerde kadın; siyaset ve ziyafet meclislerine, harp toplantılarına erkeklerle birlikte katılabilir, Osmanlı

⁵⁴ Selahaddin Asım, “Kadın ve Cemiyet Hayatı”, **Genç Kalemler**, C.3, No:19, 13 Nisan 1328 / 26 Nisan 1912, s.175-176.

⁵⁵ Yusuf Akçuraoğlu, “Cevaplarımız”, **Türk Yurdu**, C.3, S.54, 18 Teşrin-i Sâni 1328 / 1 Aralık 1912, s.109.

⁵⁶ Ziya Gökalp, “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler”, **Genç Kalemler**, C.2, No:8, 26 Temmuz 1327 / 8 Ağustos 1911, s.138.

II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımlarında Kadın ve Evlilik Tartışmaları

toplumdaki kaç-göç geleneğine rastlanmazdı. Aile ve devlet hukukunda ise kadın, tamamıyla erkeğe eşit bir statüde hayatına devam ederdi⁵⁷. Bunun en güzel örneği, hakanın her emrinde hakan ve hatun emrediyor ibaresinin olmasıdır. Aksi takdirde halk tarafından bu emrin uygulanırlığı olmazdı⁵⁸. Sıradan ailelerde ise ev ortak olarak karı ile kocaya aitti. Çocuklar üzerindeki vekillik hakkı baba kadar anaya da aitti⁵⁹. Babadan sonra aileyi anne temsil eder, bundan dolayı annenin yeri babanın diğer akrabalarından çok daha ileriydi⁶⁰. Türk kültüründe, kadına verilen değer bir başka örneği ise Dede Korkut Hikayeleri'nde görülmektedir. Bu hikayelerde anneye “*Ana Ata*” ve “*Kadın Anabeğ Baba*” denilerek anne, baba kelimesinden önce söylenirdi⁶¹. Anne kelimesinin sahip olduğu bu söylem önceliği; kadının aile içerisindeki anaçlığı, bilge kılavuzluğu ve yeri geldiğinde kahramanlığıyla elde ettiği ayrıcalıklı statünün kültürel bir temsili görünümündedir.

Ziya Gökalp'e göre eski Türkler feminist bir toplumdur. Feminizmin kaynağı ise, eski Türklerdeki Şamanizm geleneğinin kadın gücüne dayanmasıydı. Türk şamanları kendilerini kadına benzetebilmek için kadın kılığına girer, gerektiğinde seslerini inceltir sakallarını tıraş ederlerdi. Buna karşılık Toyonizm dini de erkeğin kutsal kuvvetine “*Kut'una*” dayanıyordu. Toyonizm ile Şamanizm'in değerce birbirine eşit olması, hukuken kadın ile erkeğin eşit tanınmasına neden olmuştur⁶². Bunun en güzel örneği ise eski Türkler, erkeği “*Sağ*” sınıfına, kadını da “*Sol*” sınıfına koymakla, kadın ile erkeği birbirine karşı tabu olmaktan ziyade, birbirinin tamamlayıcısı olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle kadın ve erkek siyasi, iktisadi ve güzel işlerde birlikte çalışmalıdırlar⁶³.

Eski Türklerde evlenme günümüzde olduğu gibi toplumsal bir görevdi, bekarlık ayıp sayılırdı⁶⁴. Bu yüzden evlenecek yaşa gelen bir delikanlı, yiğitlik

⁵⁷ Ziya Gökalp, **Türk Medeniyet Tarihi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976, s.318.

⁵⁸ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul, 1976, s.158.

⁵⁹ Ziya Gökalp, **a.g.e.**, s.165-166.

⁶⁰ Bahaddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988, s. 247.

⁶¹ Ali Güler “İlk Yazılı Türkçe Metinlerde Aile ve Unsurları”, **Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, C.1, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1992, s.75.

⁶² Ziya Gökalp, **a.g.e.**,s.158.

⁶³ Ziya Gökalp, **Türk Medeniyet Tarihi**, s. 80. Ayrıca bkz. Ali Erkul, Eski Türklerde Evlenme Gelenekleri, **Türkler**, C.3,Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.90-101.

⁶⁴ Necdet Sevinç, **Eski Türklerde Kadın ve Aile**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1987, s.70. Ayrıca bkz: Ali Erkul, **a. g. m.**, s. 97.

sınavı geçirerek, il meclisinde yeni bir ad alır, bu yeni ad ile birlikte evliliğe ehil olduğunu ispatlardı. Erkeklerle evleneceği sırada aile malından paylarına düşecek olan miras peşin olarak takdim edilir, evleneceği kız da “*Yumuş*” adıyla bir çeyiz getirirdi. Bu çeyiz, anne babanın ve kız tarafının akrabalarının verdiği armağanlardan ibarettir. Gelinle damat mallarını birleştirerek, ortak bir ev sahibi olurlardı. Bundan dolayıdır ki Türklerde, her evlenmeden yeni bir ev doğardı⁶⁵. Evlenecek gençler görücü usulü ve aracı ile evlilik yaparlardı. Kız ile erkek önceden anlaşmış olsa bile evliliğin resmîyet kazanması için aile büyükleri aracılardan yardımını isterlerdi⁶⁶. Böylece evlenme merasiminde Türk geleneklerinin uygulanmasına özel itina gösterilirdi.

Evlenecek yaşa gelen gençler evlenecekleri eşlerini başka klanlardan seçmeye mecbur olup, dışarıdan evlenme şeklinde (exogami) evliliklerini gerçekleştirirlerdi⁶⁷. Çünkü aynı klanda bulunan kişilerin totem kanı kendilerince mukaddes değildi. Ancak kendi klanlarındaki kadınlar ile dini ve ahlaki münasebetlerde bulunabilirlerdi. Eski Türk ailelerinde evlenecek çiftler arasında aranan diğer bir özellik ise çiftlerin birbiriyle denklik arz etmeleridir.

⁶⁵ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.157.

⁶⁶ Ali Güler, **a. g. m.**, s.80.

⁶⁷ İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980, s.9. Eski Türklerde evlilik çeşitleri ile ilgili farklı görüşler vardır. Bu farklı görüşler bir yandan kültürler arası çeşitliliklere işaret ederken, diğer yandan da evliliğinde diğer toplumsal kurumlar gibi zamanla değişime uğraması anlamına da gelmektedir. Nitekim Gökalp, Türklerin il aşamasında grup içi evlilik (endogamy) yaptığını belirtir. Orhan Türkdoğan ve Esra Yakut ise Hunlarda ve Göktürklerde “*levirat*” tipi evliliklerinde görüldüğünü belirtmişlerdir. Yani oğullar, babaları ölünce üvey annelerini almak zorundadırlar. Kardeşleri ve amcaları öldüğünde de karılarını almak, kardeşler ve yeğenler için bir gerekliliktir. Türklerde levirat evliliğin gayesi, Türk topluluklarında dul kalan kadınları çaresiz bırakmamak onları himaye etmek ve onların hayatını teminat altına almaktır. Hunlarda büyük kardeş ölünce, ondan sonra gelen kardeş, ölen kardeşinin karısı ile çocuklarını, eğer dul isterse alıp, kendi ailesine katabiliyordu. Dul istemezse böyle bir evliliğin olamayacağı bilinmektedir. Levirat evliliklerin uygulandığı ailelerde zaman zaman çok kadınlı evliliğe dönüşebilmektedir. Orhan Türkdoğan, “Türk Ailesinin Genel Yapısı” **Sosyo Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi**, C.1, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, Ankara, 1992, s.5; Esra Yakut, “Eski Türklerde Hukuk”, **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.1, S.3, Eskişehir, 2002, s.416; Mehmet Altay Köymen “Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı” **Selçuklu Araştırmaları Dergisinin Dördüncü Sayısından Ayrı Basım**, Güven Matbaası, Ankara, 1973, s. 20; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993, s. 294; Bahaddin Ögel, **a.g.e.**, s.176-177; Ayrıca bkz: Mehmet Mandaloğlu, “İslamiyet’ten Önce Türklerde Aile Hukuku”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.33, Konya, 2013, s.140.

II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımlarında Kadın ve Evlilik Tartışmaları

Bir kadın dengi olmayan bir erkek ile evlenemezdi. Fakat bir kıızı dengi olan bir erkek istediği zaman da babası ve anası vermemekte bulunamazdı⁶⁸.

Eski Türklerin evlilik geleneklerinde makbul ve yaygın olan evlilik şekli tek eşli evliliklerdir. Ancak hakanlar “*Sultan*” unvanı almaya başlayınca birden fazla zevceye de malik olmaya başlamışlardır. Hatun sayısının artmasıyla beraber hanımlar arasında da bir derecelendirme söz konusu olmuştur. İçlerinde en mevkilisi ise hükümdar sülalesinden olan eş “*Melike*” mevkiinde bulunup, buna da “*Türkan*” yahut “*Türkan Hatun*” denilmiştir. Türkan Hatun tüm zevcelerin fevkinde bir mahiyet arz etmiş, resmi eş derecesinde algılanmıştır. Öyle ki, diğer annelerden olan çocuklar dahi kendi annelerine “*Teyze*” derken, Türkan Hatun’a “*Anne*” diye hitap etmişlerdir⁶⁹. Eski Türklerde nadir de olsa hanedan üyeleri arasında görülen çok kadınla evlilik Türkçü düşünürler tarafından inkar edilmemişse de, onlar Osmanlı toplumunda tek kadınla evliliği kabul ederek, çok kadınla evliliğin cevaz yoluyla kaldırılabileceğini savunmuşlardır⁷⁰. Türkçülerin bu düşüncesi, onları Batıcılık akımının mensuplarıyla aynı fikirde buluşturmuş, 1917 yılında çıkarılan Hukuk-ı Aile Kararnâmesinde⁷¹ kocanın ikinci eşe sahip olabilmesi için ilk eşin onayına bırakılması şartının konulmasında etkili olmuşlardır.

Eski Türklerde kadın, toplumun her alanında erkek ile omuz omuza görev almış, birçok demokratik haklara sahip olmuştu. Öyle hiçbir kavim

⁶⁸ Ziya Gökalp, **Türk Medeniyet Tarihi**, s.297.

⁶⁹ Ziya Gökalp, **a. g. e.**, s. 327.

⁷⁰ Şefika Kurnaz, **a.g.e.**, s.70.

⁷¹ Hukuk-ı Aile Kararnâmesi'nin hazırlanmasında Türkçülük ve Batıcılık akımının tesiri görülmüşse de içeriği esas itibarıyla İslamcıların fikrini yansıtmaktadır. Bu durumun oluşmasında daha önce İslam hukuk sisteminin uygulanmasının ve kararnâmenin bu hukukun kanunlaştırılması suretiyle hazırlanmış olmasının rolü olduğu kadar günün şartlarının Türkçülerin ve özellikle Batıcıların İslam hukukunun klasik doktrinine aykırı olan taleplerinin hayata geçirilmesine imkan vermemesinin de rolü vardır. Bu sebeple Türkçü ve Batıcıların teklifi olan çok eşle evliliğin yasaklanması, boşamanın hakim kabul edeceği sebeple olması, boşanan kadına tazminat gibi hususlar metinde yer almamıştı. Ancak bu kararnâme ile evlenmenin önceden ilan edilmesi, on sekiz yaşını bitiren erkeklerle on yedi yaşını bitiren kızların yakınlarının rızasını almadan kendi beyanlarıyla evlenme akdini yapabilmesi, şiddet ve cebir kullanılarak gerçekleştirilen evliliklerin geçersiz sayılması ve eşler arasında ortaya çıkan geçimsizliğin giderilememesi durumunda boşanmaya imkan verilmesidir. Mehmet Akif Aydın, “Hükuk-ı Aile Kararnâmesi”, **İslam Ansiklopedisi**, C.18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.314-18. Ayrıca bkz: Mehmet Ünal, “Medeni Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.34, S.1, Ankara, 1977, s.195-231. Kararnâmenin tam metni için bkz: “Hukuk-i Aile Kararnâmesi”, **Düstür**, Tertib- i Sâni, C.9, s. 762-781.

yoktur ki, eski Türk kavimleri kadar kadına değer verip ona saygı duymuş olsun. Ancak Türklerin İslamiyet’i kabul etmeye başlamasıyla, Türk kadını sahip olduğu konumu kaybetmiş, toplumda ikinci sınıf konuma gerilemiştir. Ziya Gökalp’e göre Türk kadını sosyal hayattan uzaklaştırıp, esaret hayatına sürükleyen İslam dini değildir. İslamiyet’in içine nüfuz etmiş olan İran ve Bizans tesiridir. Ona göre Osmanlı kadını bu tesirden kurtarmak için Türklük bilincini yeniden uyandırmalı, milli değerlerimizi hayatın her alanına dahil etmeliydik⁷².

Türkçü düşünürlerden Doktor Sabit Fuat ise, Türk kadının sosyal statüsünü kaybetmesini Türklerin Anadolu’ya gelmesine bağlamıştır. Çünkü Türkler Anadolu topraklarında birçok farklı kültür ve medeniyetin birikimiyle karşılaşmışlardır. Zamanla bu kültür ve medeniyetlerin iyi yönlerini kendi bünyelerine kattıkları gibi farklı medeniyetlerin toplumsal ve ahlaksal hastalıklarına da varis olmuşlardır. Bunun sonucunda Türkler, yeni bir medeniyetin ortağı oldukları gibi, Türk töresindeki demokratik unsurlar giderek zayıflamış, Asya bozkırının temiz gürbüz ahlaki bozulmuş, Türk’ün cengaver ruhu yumuşamıştır. Bu kültür değişiminden en çok Türk kadını etkilenmiş, cemiyet hayatındaki faaliyetlerinin yerini çürük kafesler arkasında, loş odaların izbeliklerinde hurafelere bırakmıştır⁷³.

SONUÇ

Meşrutiyet dönemi Osmanlı aydınları, imparatorluğun içinden geçtiği karanlık süreçte siyasi ve iktisadi şartların olumsuzluğu kadar, toplumun içinde bulunduğu sosyal bunalımın da bu süreçte etkili olduğunu düşünmüşlerdir. Onlara göre ülkeyi bu sosyal bunalımdan kurtarmanın yolu, kadının da içinde bulunduğu toplumsal bir inkılaptan geçmektedir. Bu inkılapla ulaşılmak istenen sonuç ise kadının aile içerisindeki konumunu iyileştirmek ve annelik görevini layığı ile yerine getirmesini sağlamaktır. Onun içindir ki, İslamcılık akımının radikal temsilcileri bile kadının daha bilinçli bir anne ve ev idarecisi olabilmesi için onun çocuk eğitimi, ev ekonomisi ve ev işleri gibi konularda eğitim almasına sıcak bakmışlardır.

Kadının toplumsal hayata katılması tartışmalarında ise dönemin Batıcı ve Türkçü düşünürleri toplumun her alanında kadını aktif olarak görmek

⁷² Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s.163.

⁷³ Doktor Fuat Sabit, “Anadolu Duygularından”, **Türk Yurdu**, C.3, S.4, 27 Teşrin-i Sâni 1328 / 10 Aralık 1912, s.111-112.

II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımlarında Kadın ve Evlilik Tartışmaları

isterken; Radikal İslamcılar, bu konuyu Avrupa taklitçiliği olarak değerlendirmiş, kadının yaşam alanını ev ile sınırlamışlardır. İslamcılara göre, İslamiyet taassup ve hurafelerden arındırıldığında Müslüman bir kadının ihtiyacı olan tüm hak ve özgürlükleri kendi bünyesinde barındırdığı anlaşılacaktır. Böylece aile ve kadınlık bahsinde Batı medeniyetine öykünmeye gerek kalmayacaktır.

Fikir akımlarının ayrıştıkları diğer bir konu ise çokeşli evliliklerdir. İslamcı düşünürler neslin çoğalması, kızların evde kalmaması ve iffetin korunması için bu tür evliliklere sıcak bakarken, Türkçü ve Batıcı düşünürler kadının aile içindeki saygınlığını ve kişilik haklarının korunması açısından tek eşli evlilikleri savunmuşlardır. Dönemin basın mecralarında en hararetli tartışmalar bu konu üzerinde yoğunlaştığı için aynı fikir akımına dahil edebileceğimiz yazarlar arasında bile zaman zaman görüş ayrılıkları yaşanmıştır. Bu açıdan değerlendirdiğimizde üç fikir akımının bazı temsilcileri arasında fikir geçişleri söz konusudur. Bu duruma en güzel örnek Mansurizade Said'in İslamcılık akımına mensup olmasına rağmen çokeşli evlilik bahsinde Türkçü düşünürlere daha yakın bir görüş beyan etmesidir.

Dönemin fikir akımlarının evlilik konusundaki görüşlerini basın-yayın aracılığıyla tartışmaları II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde yapılmış olan düzenlemelerin ve kanunların fikri altyapısını oluşturduğu varsayılmaktadır. Öyle ki, 1917Hukuk-ı AileKararnâmesi'nin hazırlanmasında ve Cumhuriyet döneminde kabul edilen Türk Medeni Kanununda fikir akımlarının izlerini görmek mümkündür.

KAYNAKÇA

ABDULLAH Cevdet, “Kadınlarda Gaye-i Hayat”, **İctihad**, C.3, S.28, 1 Ağustos 1327 / 14 Ağustos 1911, s.798-800.

AKÇURAOĞLU, Yusuf, “Cevaplarımız”, **Türk Yurdu**, C.3, S.54, 18 Teşrin-i Sani 1328 / 1 Aralık 1912, s.109

AKSEKİLİ, Ahmet Hamdi, “İslamiyet'te Teaddüd-ü Zevcat”, **Sebilü'r Reşat**, C.11, S.284, 6 Şubat 1329 / 19 Şubat 1914, s.379-381.

ALTINTAŞ, Ramazan, **Bütün Yönleriyle Cahiliye**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2007.

ALTINTAŞ, Ramazan, “ Cahiliye Arap Toplumunda Kadın”, **Diyanet İlmî Dergi**, C.37, S.1, Ankara- 2001, s.61-86.

AVCI, Yasemin, “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Döneminde “Otoriter Modernleşme” ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S.21, 2007, s.2-18.

AYDIN, M. Akif, “Osmanlı Toplumunda Kadın ve Tanzimat Sonrası Gelişmeler”, **Sosyal Hayatta Kadın**, İslami İlimler Vakfı Ensar Neşriyat, İstanbul, 1996 s. 143-156.

AYDIN, M. Akif, “ Mehir ”, **İslam Ansiklopedisi**, C.28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s.389-391.

AYDIN, M. Akif, “Hûkuk-ı Âile Kararnâmesi”, **İslam Ansiklopedisi**, C.18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.314-318.

BARKAN, Ömer Lütfü, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi”, **Türkiye’de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s.291-375.

BERKES, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2003.

CEVAD, Ali, **El-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm**, C.4, Bağdat, 1993.

ÇEKER, Orhan, **Arâzi Kanunnâmesi**, Ebru Yayınları, İstanbul, 1985.

DAĞLAR, Oya, “II. Meşrutiyet’in İlanının İstanbul Basımındaki Yansımaları” **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Dergisi**, No:38, 2008, s.141-159.

DEMİRCAN, Adnan, "Cahiliyye ve Hz. Peygamber Döneminde Çok Kadınla Evlilik", **İstem**, S.2, 2003, s. 9-32.

DOĞAN, Yusuf, **Celal Nuri İleri'nin Dini ve İçtimai Hayata Bakışı**, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

DOKTOR, Fuat Sabit, “Anadolu Duygularından”, **Türk Yurdu**, C.3, S.4, 27 Teşrin-i Sani 1328 / 10 Aralık 1912, s.111-115.

DURAKBAŞA, Ayşe, **Halide Edip Türk Modernleşmesi ve Feminizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, “Osmanlı Hukukunda İzinname ile Nikâh”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.1, S.2, İstanbul, 2006, s.41-60.

II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımlarında Kadın ve Evlilik Tartışmaları

ERDOĞAN, Dilşen İnce, **Sırat-ı Müstakim, Sebilü'r-Reşat Dergisi'nin Kadına Bakışı**, (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2001.

ERDOĞAN, Dilşen İnce, “ II. Meşrutiyet Dönemi Toplumsal Kültür Anlayışı İçinde Kadın Olgusu ve Tesettür Meselesi”, **3. Uluslararası Bir Bilim Kategorisi Olarak “Kadın”: Edebiyat, Dil, Kültür ve Sanat Çalışmalarında Kadın Sempozyumu**, Konya, 2010, s.545-554.

ERKUL, Ali, “Eski Türklerde Evlenme Gelenekleri”, **Türkler**, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.90-101.

ESKİKURT, Ayşegül, **II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Modernleşmesinin Kadınlara İlgili Ayetlerin Yorumlarına Yansıması**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007.

FERİD Vecdi, “Müslüman Kadını”, **Sırat-ı Müstakim**, C.1, S.19, 18 Kanun-ı Evvel 1324 / 31 Aralık 1908, s.303-304.

FERİD Vecdi “Müslüman Kadını”, **Sırat-ı Müstakim**, C.1, S.17, 4 Kanun-ı Evvel /17 Aralık 1908, s. 269-270.

GÖKALP, Ziya, **Türk Medeniyet Tarihi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976.

GÖKALP, Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul, 1976.

GÖKALP, Ziya, “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler”, **Genç Kalemler**, C.2, No:8, 26 Temmuz 1327 / 8 Ağustos 1911, s.138-140.

GÜLER, Ali, “İlk Yazılı Türkçe Metinlerde Aile ve Unsurları”, **Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, C.1, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1992, s.69-81.

GÜMRÜKÇÜOĞLU, Saliha Okur, “İslam Aile Hukukunda Kadının Mehir Hakkına Toplumun Bakış Açısı Üzerine Bir Değerlendirme”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.17, S.4, Ankara, 2013, s.223-256.

GÜNALTAY, Şemseddin, **İslam Öncesi Araplar ve Dinleri**, Ankara Okulu Yayını, Ankara, 1997.

GÜNALTAY, Şemseddin “İslam'dan Önce Araplar Arasında Kadının Durumu, Aile ve Türlü Nikâh Şekilleri”, **Marife Dergisi**, S.3, 2001, s.189-199.

GÜNDÜZ, Mustafa, **İçtihad'ın İçtihadı**, Lotus Yayınları, Ankara, 2008.

- Hukûk-î Âile Kararnamesi, **Düstûr**, Tertib- i Sâni, C.9, s. 762–781.
- İLERİ, Celal Nuri, **Kadınlarımız**, Matbaa-ı İctihad, İstanbul, 1915.
- İNAN, Afet, **Tarih Boyunca Türk Kadının Hak ve Görevleri**, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul, 1975.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980.
- KAFESOĞLU İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993.
- KAHRAMAN, Abdullah, “Mansurizade Said’in Klasik Fıkıhçılara Yönelttiği Bazı Eleştiriler”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi e-Dergisi**, C.5, S.1, 2001, s.1-29.
- KENANOĞLU, M. Macit, “1858 Arazi Kanunnâmesi ve Uygulanması”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.1, 2006, s.107-138.
- KILIÇZADE Hakkı, “Teaddüd-ü Nikah, Teaddüd-ü Zevcat”, **Hürriyet-i Fikriye**, S.9, 3 Nisan 1330 / 16 Nisan 1914, s.14-16.
- KILIÇZADE Hakkı, “Pek Uyanık Bir Uyku”, **İctihad**, C.4, S.55, 21 Şubat 1328 / 6 Mart 1913, s.1226-1228.
- KIZILTAN, Mübeccel, GENÇTÜRK, Tülay, **Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Evrakı Kataloğu-I**, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1993.
- KODAMAN, Bayram, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 1988.
- KOLOĞLU, Orhan, **Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2006.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, “Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı” **Selçuklu Araştırmaları Dergisinin Dördüncü Sayısından Ayrı Basım**, Güven Matbaası, Ankara, 1973, s. 1-73.
- KUR’AN-I KERİM MEÂLİ, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2005.
- KURNAZ, Şefika, **II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını**, Milli Eğitim Yayınları. Eğitim Dizisi, İstanbul, 1996,
- KURNAZ, Şefika, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.
- MANDALOĞLU, Mehmet, “ İslamiyet’ten Önce Türklerde Aile Hukuku ”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.33, Konya, 2013, s.134-159.

II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımlarında Kadın ve Evlilik Tartışmaları

MEHMED Fahreddin, “ Feminizm Meselesi 1”, **Sebilü’r Reşad**, C.8, S.195, 17 Mart 1328 / 30 Mayıs 1912, s. 235-36.

MEHMED Fahreddin, “İza lem testeh fesna mâşi’te”,**Sırat-ı Müstakim**, C.7, S.158, 1 Eylül 1327/14 Eylül 1911, s.26-31.

MEHMET Akif, “ Kadın Erkekten Kaçmalı mı? ”, **Sırat-ı Müstakim**”, C.1, S.10, 14 Teşrin-i Evvel 1324 / 27 Ekim 1908, s.157-159.

MUSA Kazım, “ Hürriyet ve Musavat ” **Sırat-ı Müstakim**, C.1, S.3, 28 Ağustos 1324 / 10 Eylül 1908, s.36-37.

MUSA Kazım, “ Hürriyet ve Müsavat ”, **Sırat-ı Müstakim**, C.1, S.4, 4 Eylül 1324 /17 Eylül 1908, s.52-54.

MUSA Kazım, “Hürriyet-Musavat” **Sırat-ı Müstakim**, C.1S.5, 11 Eylül 1324/ 24 Eylül 1908, s.68-70.

MUSA Kazım, “Hürriyet ve Musavat”, **Sırat-ı Müstakim**, C.1, S.6, 18 Eylül 1324 / 1 Ekim 1908, s.93-94.

MUSTAFA Sabri, “Teaddüd-ü Zevcat”, **Beyan’ül-Hak**, C.1, S.11, 1 Kanun-ı Evvel 1324 / 14 Aralık 1908, s.227-231.

ORTAYLI, Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, Pan Yayınları, İstanbul, 2001.

ORTAYLI, İlber, “Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumunu”, **Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Haz.: Halil İnalçık-Mehmet Seyidanlıoğlu, Phoenix Yayınları, Ankara,2006, s.283-316.

ÖGEL, Bahaddin, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul,1988.

ÖZTÜRK, Mustafa,“Kur’an’ın Anlaşılması Açısından Kur’an Öncesi Mekke Toplumu” **8. Türkiye Tefsir Akademisyenleri Buluşması**, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Başkanlığı- İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı-Kültür Müdürlüğü, 1-3 Temmuz-2011, s:238-252.

RIZA Tevfik, “Kadın Meselesi Etrafında”, **İctihad**, C.4, S.94, 20 Şubat 1329 / 5 Mart 1914, s.2097-2101

SAİT Halim Paşa, **Buhranlarımız**, Tercüman Yayınları, İstanbul, 197?, SELAHADDİN Asım, “ Kadın ve Cemiyet Hayatı ”, **Genç Kalemler**, C.3, No:19, 13 Nisan 1328 / 26 Nisan 1912, s.174-176.

SEVİNÇ, Necdet, **Eski Türklerde Kadın ve Aile**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1987.

ŞİNASI, **Şair Evlenmesi**, Hazırlayan: Ömer Erdem, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.

Hıfzı Topuz, **II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.

TAHSİN Nahit, “Kadınlarımız”, **İctihad**, C.4, S.70, 4 Temmuz 1329 / 17 Temmuz 1913, s.1534-1538.

TÜRKDOĞAN, Orhan, “Türk Ailesinin Genel Yapısı” **Sosyo Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi**, C.1, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, Ankara, 1992, s.1-38.

ÜNAL, Mehmet, “Medeni Kanununun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.34, S.1, Ankara, 1977, s.195-231.

YAKUT, Esra, “ Eski Türklerde Hukuk ”, **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.1, S.3, Eskişehir, 2002, s.401-426.